

Etické a normatívne determinanty antického ekonomického myslenia a ekonomiky

FRANTIŠEK ŠKVRNDA

Fakulta medzinárodných vzťahov
Ekonomická univerzita v Bratislave
Dolnozemska cesta 1
Bratislava 5
frantisek.skvrnda2@euba.sk

ZUZANA ZELINOVÁ

Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied
Klemensova 19
Bratislava
zelinova13@gmail.com

<https://doi.org/10.5507/aither.2023.011>

ABSTRACT*

Following study analyses general features of ancient economic thought and economics. The main aim of the study is to point out that ancient economical lore has intrinsic ethical and normative dimensions inherited from moral philosophy, functioning as determinants of its main ideas and categories (performance, growth, institutions, etc.). Study is divided into three parts. The first part briefly focuses the history of ancient economic thought with its most influential authors and works. The second part analyses main ancient economic themes, concepts and theories in the works of Plato, Xenophon and Aristotle. The third part of the study summarizes the conclusions about ancient economics and its ethical and normative determinants in the works of modern historians of ancient economic thought from the so-called „Bücher-Meyer controversy“ to contemporary scholars.

* Štúdia vznikla ako súčasť riešenia grantovej úlohy VEGA 1/0020/21 Vývoj pojmu hanby v antickej a súčasnej morálnej filozofii s dôrazom na jej etické funkcie.

— Cieľom štúdie je analyzovať eticko-normatívne determinanty antického ekonomického myslenia a ekonomiky. Antická ekonomika predstavovala v klasickom staroveku súčasť praktickej filozofie a od modernej ekonomiky sa odlišovala svojím výrazným hodnotovým ukotvením, vyplývajúcim z dobových predstáv o šťastí, dobrom živote, cnosti, cti a rázom duchovnej kultúry vo všeobecnosti.

Štúdia je rozdelená do troch častí. Prvá časť približuje dejiny antickej ekonomickej literatúry a poukazuje na jej ukotvenosť vo filozofických školách klasického, helenistického a rímskeho obdobia. Druhá časť analyzuje názory a postoje mysliteľov klasického obdobia Platóna, Xenofóna a Aristotela, pre

ktorých predstavovala otázka správneho hospodárenia súčasť filozofického diskurzu o šťastnom a dobrom živote, predpokladajúcim kardinálne cnosti a sebestačnosť ako kľúčové podmienky bohatstva. V tretej časti obraciame našu pozornosť na moderné interpretácie antickej ekonomiky, ktoré poukazujú na jej eticko-normatívne determinanty v širšom ekonomickom kontexte mimo rámec filozofie. Záver štúdie poukazuje na vnútornú prepojenosť oblastí antickej ekonomiky ako systému a ekonomiky ako súčasti praktickej filozofie, ktorých spoločnou črtou bol dôraz na dosahovanie ekonomickej sebestačnosti v eticko-normatívnych hodnotových rámcoch kultúry a spoločnosti.

1. STRUČNÉ DEJINY ANTICKÉHO EKONOMICKÉHO MYSLENIA

Výrazy ako *oikonomia*, *oikonomos*, *oikonomikos* a ich odvodené tvary nena- chádzame v najstaršej epickej litera- ture ani u Homéra, ani u Hésioda. He- siodovo dielo *Práce a dni* sa však nie- kedy zvykne označovať za najstarší pro- to-ekonomický spis, pretože sa v ňom spomínajú zásady správneho poľnohos- podárstva a riadenia domáceho statku (Edwards 2004).

Pôvodne mohol termín *oikonomie* nahrádzať starší výraz *oikeó*, ktorý je možné prekladať v špecifických kon- textoch ako „starám sa o domácnosť“. Najstaršie diela, v ktorých nachádzame doložený výskyt slovných tvarov súvi- siacich s „hospodárením“, sú diela tra- gických autorov z 5. storočia pred Kr. Sofokleova Elektra sa sťažuje, že sa musí ako nejaký nehodný cudzinec „starat’ o komnaty v dome svojho otca“, ¹ zatiaľ čo u Aischyla vystupuje alegorická bohyňa Zloba ako „úskočný správca domácnos- ti“ v kontexte Agamemnónovej infanticí- dy Ifigénie. ² Sofoklés a Aischylos zjavne používajú výrazy s negatívnou konotá- ciou na opis podradnej činnosti, prí- značnej pre otrocké a nízke charaktery. Euripidés na druhej strane zdôrazňuje pozitívny rozmer tohto umenia a spája ho s priestorom sebarealizácie ženskej cnosti. ³

Náuke o riadení domácnosti sa začali prvýkrát systematickejšie venovať prav- depodobne až Sókratovi nasledovníci. Antisthenés z Athén napísal pravdepo- dobne najstarší spis o riadení domác- nosti s názvom *O víťazstve, hospodársky* (*Peri nikés oikonomikos*). ⁴ Najstarším zachovaným dielom je však Xenofóntov *Hospodár* (*Oikonomikos*). Dôležitým je taktiež ďalší, veľmi krátky Xenofóntov spis *Dôchodky alebo o príjmoch* (*Poroi é peri prosodón*). Približne v rovnakom čase, alebo o niekoľko desaťročí neskôr napísal Diogenés zo Sinópe dielo *O bo- hatstve* (*Peri plútú*). ⁵ Po Diogenovi píše diela s rovnakým názvom aj Platóno- vi nástupcovia v Akadémii Speusippos a Xenokratés, ktorý napísal taktiež spis *Oikonomikos*. Téma bohatstva a hospo- dárenia sa venoval aj Aristotelés v práci *O riadení domácnosti* (*Peri oikonomias*) a jeho žiak Theofrastos v práci *O bohat- stve*. Z prostredia Aristotelovej školy vzišla aj práca *Ekonomika* (*Oikonomika*), ktorá predstavuje popri dvoch spomí- naných Xenofóntových spisoch jediné zachované dielo antickej ekonomickej tradície myslenia z klasického obdobia. Roztrúsené zmienky o ekonomike na- chádzame taktiež v I. knihe Aristotelo- vej *Politiky*, ktorá slúžila ako predloha apokryfného spisu *Oikonomika*.

V období helenizmu nadväzovali na ekonomické diela filozofov najmä stoici a epikurovci. Spisy o bohatstve

1 Sofoklés, *El.* 190 (*oikonomó thalamús patros*).

2 Aischylos, *Agam.* 155 (*oikonomos dolia*).

3 Por. Eurípidov zlomok z drámy *Melanippé*: „dom riadi a predmety, ktoré sa k nám dovážajú spoza mora, svedomito stráži za

jeho múrmi. Dom bez ženy – to je prázdnota a chudoba.“ (Vysoký 2019, 261)

4 Diogenés Laertský, *Vit.* VI 16. Pomeroy (1994, 213) poukazuje na možnosť, že ide o dva samostatné spisy s názvami „O víťazstve“ (*Peri nikés*) a „Hospodár“ (*Oikonomikos*).

5 Diogenés Laertský, *Vit.* VI. 80.

napísali Epikuros a jeho žiak Métrodóros z Lampsaku, stoici Dionýzios „odpadlík“ a Sfairos.⁶ So stoicizmom sa preniesli diskusie o podstate riadenia domácnosti a nadobúdania bohatstva na rímsku pôdu. Cicero uvádza učenie ekonomické diskusie medzi stoikmi Diogenom Babylónskym a jeho žiakom Antipatérom z Tarzu. Ekonomikou sa intenzívne zaoberal aj dvorný filozof cisára Augusta, Arius Didymus (Tsouni 2018, 2). Hoci sa nám názvy prác týchto autorov nedochovali, zachované zlomky indikujú, že ekonomické otázky zohrávali v stoickej filozofii dôležitú úlohu a tvorili pevnú súčasť ich filozofického systému (Swain 2013, 198–207).

Z 2. storočia pred Kr. pochádza aj najstarší rímsky ekonomický spis *O kultivácii pôdy* (*De agri cultura*) od Catona staršieho, ktorý nadväzoval na Xenofóna. Spisy *O vidieckych záležitostiach* (*De re rustica*) napísali Marcus Terentius Varro a Lucius Columella (Harrison 1918). Približne v rovnakom období vznikli aj dnes stratený Ciceronov preklad Xenofónovho *Hospodára* a monumentálne dielo rímskeho polyhistora Plínia staršieho *Prírodná história* (*Historia naturalis*), ktoré obsahuje množstvo užitočných informácií o ekonomických inštitúciách a praktikách. Taktiež „rímsky Sókratés“ Musonius Rufus (25 – 100 n. l.) sa venoval otázkam súvisiacim s ekonomickými témami (Lutz 1947).

Najdôležitejšie ekonomické spisy z vrcholného rímskeho obdobia predstavujú

dve práce gréckych autorov z 1. stor. pred Kr., Filodémov spis *O riadení domácnosti* (*Peri oikonomias*) a Brysónov *Hospodársky spis* (*Oikonomikos logos*). Brysónov spis sa v gréckom origináli nedochoval, avšak existuje viacero kompletných verzií arabského prekladu, ktorý bol ešte počas stredoveku excerpovaný do hebrejčiny aj latinčiny.⁷ Filodémov a Brysón sú do veľkej miery ovplyvnení xenofontovsko-aristotelovskou tradíciou ekonomického myslenia. Zatiaľ čo Filodémov sa voči tejto tradícii kriticky vymedzuje a jeho spis predstavuje ostrú polemiku, vedenú z epikurovských pozícií, Brysón na ňu nadväzuje a rozvádza niektoré jej aspekty do väčších detailov a podrobností. Z približne rovnakého obdobia (1. stor. pred Kr. – 1. stor. n. l.) pochádzajú aj apokryfné práce pýthagorovských žien Kallikratidy *O šťastnom živote v domácnosti* (*Peri oikó eudaimonias*) a Periktiony *O ženskej harmónii* (*Peri gynaikos harmonias*), ktoré sú takisto silno závislé od xenofontovsko-aristotelovskej tradície (Warren 2009). V nasledujúcich storočiach spisovali krátke práce s ekonomickou tematikou Dion z Prúsy, stoik Hieroklés, Maximos z Tyru (3. stor. n. l.) a napokon Rutilius Palladius (4. – 5. stor. n. l.), ktorý napísal *Dielo o poľnohospodárstve* (*Opus agriculturae*). Aj tieto práce nadväzujú na klasikov ekonomickej literatúry zo 4. storočia pred Kr., menovite na kynikov, Xenofóna a Aristotela.

Dejiny antickej ekonomickej literatúry sa neobmedzujú len na vyššie

6 Diogenés Laertsý, *Vit.* VII. 167 (Dionýzios), 178 (Sfairos); *Vit.* X. 24 (Epikuros); Filodémov, *De oec.* [PHerc. 1424], col. XII. 26–27 (Métrodóros).

7 K edíciám Brysónovho textu, ako aj k jeho prekladu z arabčiny, pozri najnovšie kritické vydanie v práci Swain (2013, 425–497).

uvedené spisy. Mnoho informácií o antickej ekonomike, jej inštitúciách, ako aj teoretických reflexií je roztrúsených v rôznych spisoch filozofov, doxograf, rétorov, historikov, ako aj v prácach mnohých ďalších autorov naprieč celým spektrom antickej literatúry.

2. ANTICKÁ EKONOMIKA AKO SÚČASŤ PRAKTICKEJ A MORÁLNEJ FILOZOFIE

Pri detailnejšom štúdiu vybraných antických autorov, ktorí sa venovali otázke dobrého spravovania domácnosti a hospodárenia, je na prvý pohľad zrejmé, že ekonomika tvorila integrálnu súčasť praktickej filozofie a v platónsko-aristotelovskom systéme vied predstavovala stredný člen v triáde etika – ekonomika – politika minimálne už od 1. storočia pred Kr. Toto rozdelenie siaha veľmi pravdepodobne až do 4. storočia pred Kr., keď ho rozpracovali buď Xenokratés, alebo Aristotelés (Dillon 1993; Gutas 2000, 261–263).

Obsahom najstaršieho ekonomického spisu, ktorý sa pripisuje Antisthenovi, mohlo byť dokazovanie, že kráľovské a vojvodcovské umenie (*techné*) sú totožné s umením, ktoré ovláda hospodár – štátnik (vojvodca) a hospodár tak predstavujú jednu a tú istú profesiu.⁸ Rovnaký argument uvádzajú aj Platón v *Štátnikovi* a Xenofón v *Sympóziu* a *Spomienkach na Sókrata*.⁹ Hoci je dnes už nemožné určiť, či obidvaja

filozofi reagujú na Antisthena, ide o typ argumentácie typický pre sókratovský spôsob filozofovania: ako uvádza Xenofón, „každý môže dobre spravovať čokoľvek, aj zbor, domácnosť, mesto a vojsko, ak pozná, čo na takéto spravovanie potrebuje a odkiaľ na to zohnať peniaze“.¹⁰ Pre Platóna a Xenofonta existoval medzi politickou činnosťou a riadením domácnosti len kvantitatívny rozdiel – hospodár sa stará o malú domácnosť, zatiaľ čo štátnik o „veľkú“ domácnosť.

Platón svoje myšlienky o riadení domácnosti a hospodárstve neformuluje v žiadnom samostatnom spise a tému spomína nesystematicky, roztrúsenú *in passim* v rôznych kontextoch a situáciách.¹¹ Napriek tomu ho niektorí moderní autori považujú za „iniciátora starovekej politickej ekonómie“, nakoľko v dialógoch (najmä v *Ústave* a *Zákonomoch*)

10 Xenofón, *Mem.* III. 4. 6.

11 Ide o nasledovné dialógy: *Lysis* 209d1–2 (hospodárenie je forma vedenia); *Apológia* 36b7 (Sókratés zanedbáva starostlivosť o svoju domácnosť na úkor filozofovania); *Phaedr.* 248d5 (podľa Adrasteinho zákona sa duša prevetluje na treťom mieste do osoby politika, hospodára alebo finančníka); *Ústava* 407b6 (prehnaná starostlivosť o vlastné telesné potreby prekáža pri riadení domácnosti), 417a7 (hlavnou činnosťou hospodára je starostlivosť o pôdu, dom a peniaze), 498a1 (mladí muži začínajú vykonávať zamestnanie vo svojich domácnostiach približne vo veku 18 – 20 rokov); *Zákony* 694c7 (perzský kráľ Kýros nevenoval pozornosť náuke o hospodárstve), 747b1 (znalosť aritmetiky je základom riadenia domácnosti), 808b1 (pán a pani domu sa musia zobúdzdať a ísť do práce ešte pred svitaním), 819c5 (ako Egypťania hrami učia deti, aby neskôr vedeli dobre riadiť domácnosť), 902d7 (dobrý hospodár nesmie prehliadať malé a nepodstatné veci).

8 K hypotézam nemeckých filológov (najmä Joëla) pozri bližšie Kalaš – Suvák (2014, 219–220).

9 Platón, *Pol.* 258e9–259c4; Xenofón, *Symp.* IV. 6; *Mem.* III. 4.

dopodrobna rozpracoval teóriu o práci júcej triede obyvateľstva, o zdrojoch bohatstva, o inštitúciách a zákonoch, príjmoch a výdavkoch atď. (Baeck 1992). Platónove ekonomické úvahy sa pohybujú takmer výlučne v oblasti morálnej filozofie a jeho „politickú ekonómiu“ charakterizujú v prvom rade pojmy ako rozumnosť (*sófrsyné*), umiernenosť (*metriotés*) a sebestačnosť (*autarkeia*), ktorými opisuje cnostný život na individuálnej aj sociálnej úrovni, t. j. cnostný život občanov aj celého štátneho telesa.¹² V súlade so spartským spôsobom života považuje Platón materiálne bohatstvo – a najmä jeho peňažnú formu v striebre a zlate – za zdroj morálneho úpadku spoločnosti a všetkých nerestí.

Xenofón venuje otázkam hospodárskeho umenia viac pozornosti ako Platón. Ide o istý druh vedenia (*oikonomia hé d'epistémé*), ktorého hlavnou časťou je znalosť poľnohospodárstva (*hé geórgia*) ako tej „najlepšej, najkrajšej a najpríjemnejšej“ činnosti a najušľachtilejšieho zdroja príjmov. Kultiváciou pôdy zároveň kultivuje aj seba samého a skrze túto činnosť sa stáva „mravne dokonalým mužom (*kalos te kagathos anér*)“.¹³ Okrem praktických znalostí z oblasti poľnohospodárstva pozostáva náuka o riadení domácnosti predovšetkým zo znalostí ako riadiť otrokov a ako správne spolunažívať so zákonitou manželkou.¹⁴ Xenofón-

tove myslenie charakterizuje príklon ku kynickému, asketickému spôsobu životosprávy – za majetok považuje len užitočné veci a bohatstvo definuje ako stav, v ktorom človek potrebuje len minimum vecí a netúži po ničom, čo nie je z hľadiska jeho telesných potrieb nevyhnutné.¹⁵ Hlavným námetom Xenofontovho *Hospodára* je zodpovedať otázku, čo robí človeka skutočne bohatým a akým spôsobom môže dosiahnuť riadením svojej domácnosti prosperitu. Výklad sa pohybuje v medziach morálnej filozofie a najdôležitejším ukazovateľom bohatstva a prosperity je cnosť. V tomto aspekte sa Xenofónove myslenie zhoduje s Platónovým a pravdepodobne aj s Antisthenovým. Materiálne bohatstvo je žiaduce len potiaľ, pokiaľ ho získava spravodlivý človek spravodlivými prostriedkami. Všetko, čo ide nad rámec saturácie základných potrieb jednotlivca a spoločenstva, sa pohybuje mimo záujmu dobrého hospodára a hospodárenia ako takého.

Na Platóna a Xenofonta nadväzuje vo svojich úvahách o ekonomike aj Aristotelés. I. kniha *Politiky* začína kritikou Platónovho a Xenofontovho názoru, že kráľovské, politické a ekonomické umenie je jedno a to isté. Ekonomika je podľa Aristotela časťou politiky v tom zmysle, v akom je dom časťou mesta. Z hľadiska politiky teda predstavuje jej podriadenú vedu a líši sa od nej v dvoch základných aspektoch: (1) politická veda sa zaoberá vládou nad ľuďmi, ktorí sú od prírody slobodní, ekonomická veda vládou nad otrokmi; (2) politika je vládou mnohých

12 Por. Platón, *Resp.* 560d4; *Leg.* 701e4, 736e2. V *Ústave* pozri predovšetkým pasáž z II. knihy, v ktorej sa popisuje tzv. obec sviň (McKeen 2004).

13 Xenofón, *Oec.* VI. 4–12.

14 Pomeroy (1994, 33) charakterizuje tieto tri oblasti ako základné „vedy o riadení domácnosti“ v starovekej ekonomike.

15 Xenofón, *Oec.* 1.

ľudí, ekonomika je vládou jednotlivca (*monarchia*), pretože v domácnosti vládne vždy len jeden človek – „hospodár“. ¹⁶ Výraz „ekonomika“ však neznamena len podriadenú politickú náuku, ktorá sa spája s „riadením domácnosti“. Nadobúda tiež význam jedného zo základných spôsobov riadenia štátu. Ako „ekonomický“ sa označuje spôsob riadenia alebo správy verejných záležitostí, príznačný pre všetky typy politických spoločenstiev (ústav), najmä však pre piatu, najdokonalejšiu formu kráľovstva, v ktorom jeden vládca vládne všetkým národom a štátom, akoby šlo o jednu domácnosť. ¹⁷ Najdôležitejšou vlastnosťou dobrého kráľa je to, že vie efektívne hospodáriť s verejným majetkom. Táto schopnosť je podľa Aristotela esenciálnou vlastnosťou každého politika, dokonca aj tyranu. ¹⁸ V *Etike Nikomachovej* sa označuje schopnosť riadiť domácnosť za jednu z foriem praktickej štátnickej rozumnosti (*frónesis*), vďaka ktorej vie človek rozoznávať medzi dobrými a zlými vecami aj z pohľadu vládca, aj z pohľadu ovládaných – príkladom takéhoto rozumného hospodára je podľa Aristotela Periklés. ¹⁹

Aristotelés na jednej strane kritizuje predchodcov za to, že nedostatočne rozlišovali medzi politickým umením a ekonomikou, na druhej strane však nadväzuje na ich myšlienky

a ekonomiku subsumuje pod politiku ako jej podriadenú vedu, ktorá s ňou úzko súvisí. Napokon, podľa Aristotela môžu ľudia dosiahnuť najvyšší účel a cieľ – dobro a „dobrý život“ (*to eu dzén* alebo *agathén dzóén*) – len vtedy, ak politici ovládajú ekonomickú a politickú vedu zároveň. Bez znalostí jednej alebo druhej vedy jednotlivec ani spoločnosť tento najvyšší a konečný cieľ nemôžu dosiahnuť. ²⁰ Ekonomika tak v Aristotelovom systéme figuruje ako podriadená veda politiky, avšak v porovnaní s ňou sa javí byť v praktickej sfére života rovnako dôležitá a potrebná. Spája ju s ňou totiž spoločný a konečný cieľ. Špeciálnym cieľom ekonomiky, ktorým sa odlišuje od politiky, je nadobúdanie materiálneho bohatstva, ²¹ ktoré pre Aristotela predstavuje podmienku dobrého života *sine qua non*. Aristotelés, podobne ako kynici, síce predpokladá špecifickú koncepciu bohatstva, tzv. prirodzené bohatstvo (*plútos kata fysin*), ²² avšak táto prirodzenosť nie je v žiadnom prípade redukovaná na živorenie zo dňa na deň. Charakteristickým znakom prirodzeného bohatstva je ohraničenosť a to, že predstavuje prostriedok na dosiahnutie niečoho odlišného a nie konečný cieľ sám osebe. Ide v podstate o „množstvo nástrojov využívaných pri správe domácnosti a štátu“, ²³ teda súhrn všetkého majetku, hnutelného aj nehnuteľného, ktorý je potrebný na napĺňanie prirodzených potrieb človeka, ako aj spoločnosti. Konečným cieľom, „dobrým

¹⁶ Aristotelés, *Pol.* 1255b17–20; *Oec.* 1343a1–4.

¹⁷ Aristotelés, *Pol.* 1288a34; 1285b31–33.

¹⁸ Aristotelés, *Pol.* 1315b1.

¹⁹ Aristotelés, *Eth. Nic.* 1140b10, 1141b32. Ekonomiku uvádza ako jednu z foriem praktickej rozumnosti (popri zákonodarstve, politike a vojenskej stratégii) aj Arius Didymus vo výťahu peripatetickej filozofie, por. Stobaios, *Eclog.* II. 150. 10–11.

²⁰ Aristotelés, *Eth. Nic.* 1142a9; *Oec.* 1343a11.

²¹ Aristotelés, *Eth. Nic.* 1094a9.

²² Aristotelés, *Pol.* 1257b19–20.

²³ Aristotelés, *Pol.* 1256b36–37.

životom“, je z duševného hľadiska stav blaženosti a šťastia a z materiálneho hľadiska hospodárska sebestačnosť.

Ako sme mohli sledovať aj u predchádzajúcich autorov Platóna a Xenofóna, tak aj u Aristotela môžeme konštatovať, že ekonomika ako náuka o riadení hospodárstva sa viaže na celok morálnej filozofie (etiky a politiky). Tá určuje nielen jej ideologický rámec – teda to, ktoré formy riadenia sú správne, žiaduce a dobré, a ktoré naopak nesprávne, nežiaduce a zlé – ale zároveň aj hierarchizuje vzťah medzi jej hlavnými časťami. Správa živého majetku a nástrojov je z hľadiska hlavného účelu ekonomiky omnoho dôležitejšia ako praktické remeslá alebo poznatky, ktoré vedú k rozmnožovaniu a zveľaďovaniu majetku a materiálnych statkov. Avšak aj pri správe neživých nástrojov, ktorú Aristotelés charakterizuje ako „pomocnú vedu ekonomiky“ (*hypéretiké*), môžeme rozlíšiť etické a normatívne kritériá jednotlivých umení. Popri poľnohospodárstve, drevorubačstve, baníctve a všetkých druhoch remesiel, ktoré svojimi dielami prispievajú k prirodzenému bohatstvu, Aristotelés venuje najväčšiu pozornosť peňažníckemu umeniu (*ktétiké, chrématistiké*).²⁴ Zaujíma ho predovšetkým otázka, do akej miery je toto umenie prospešné a či napomáha kumulácii prirodzeného bohatstva, alebo či je jeho cieľom bohatstvo samo osebe. Ak totiž napomáha prvému cieľu, ide o užitočnú a potrebnú náuku, ak tomu druhému, ide o nemorálnu, hanebnú a neužitočnú činnosť, ktorá

je príznačná pre tyranov ako mrzká ziskuchtivosť (*aischrokerdeia*).²⁵

Ako poznamenáva Scott Meikle, Aristotelés v pasážach *Pol.* 1256a1–1258b39 rozpracováva ekonomickú teóriu výmeny sociálno-evolucionistickým spôsobom. Rozlišuje štyri druhy výmeny tovaru (C – C, C – M – C, M – C – M, M – M), z ktorých každá predchádzajúca forma vytvára nexus inštitúcií a vzťahov pre nasledujúcu úroveň. Ide pritom o jednu z najdôležitejších pasáží v dejinách ekonomického myslenia, na ktorú budú nadväzovať aj moderní autori, vrátane Smitha a Marxa (Meikle 1995, 102–103). Prvý druh C – C' (*allaktiké*) je klasický barterový obchod, výmena výrobku za výrobok alebo produktu za produkt. Tento druh výmeny je podľa Aristotela najprirodzenejší, pretože ho praktizovali ľudia v pôvodnom, rodovom spoločenstve a jeho cieľom bola priama spotreba vymieňaného tovaru alebo produktov.²⁶ Keďže sa takéto vymieňanie produktov časom stalo nepraktické, ľudia vymysleli univerzálny výmenný prostriedok, peniaze vo forme razených mincí. Tak vznikla postupom času druhá forma výmeny C – M – C' (*kapeliké*), maloobchod, ktorého účelom je taktiež spotreba výrobkov alebo produktov. Tieto dva druhy výmeny Aristotelés považuje za formy prirodzeného zárobkového umenia, ktoré smerujú k nadobudnutiu prirodzeného bohatstva. Ďalšie dva druhy výmeny považuje Aristotelés za „odsúdeniahodné“. Tretí druh výmeny M – C – M' (*metablétiké*),

25 Aristotelés, *Pol.* 1286b18; por. Aristotelés, *Eth. Nic.* 1122a2–12.

26 Aristotelés, *Pol.* 1257a20.

24 Aristotelés, *Pol.* 1256a5.

spája s veľkoobchodom, v ktorom ľudia predmety spotreby nepoužívajú prirodzeným spôsobom (kúpa topánky na účel chôdze), ale len kvôli tomu, aby za ne získali viac peňazí (kúpa topánky za účelom ďalšieho predaja). Posledný typ výmeny $M - M'$ (*obolostatiké*) Aristotelés explicitne označuje za „právom nenávidený“, pretože predmetom výmeny nie je žiadny tovar s úžitkovou hodnotou, ale len výmena peňazí za viac peňazí. Podstatou tejto formy výmeny je požičiavanie peňazí na úrok (*tokismos*), inými slovami „úžerníctvo“. Výraz *tokos* pôvodne znamenal akt pôrodu dieťaťa a Aristotelés z neho etymologicky odvodil sekundárny význam, v ktorom označuje akt vzniku „mladých“, nových peňazí zo „starých“ – podstata peňažníckeho umenia tak spočíva v tom, že peniaze rodia ďalšie peniaze samé zo seba.

Etymologickým spôsobom vysvetľuje Aristotelés aj pôvod slova „peniaze“ (*nomisma*): nepredstavujú prirodzenú vec, ale vznikli podľa zákona (*nomos*). Predstavujú „spoločné meradlo opierajúce sa o platnú dohodu“, ktoré „robí všetky veci merateľnými“. ²⁷ Zatiaľ čo rozdiel medzi domom a nábytkom ako predmetmi priamej výmeny je kvalitatívny, rozdiel medzi 10 a 5 minami striebra, ktoré zastupujú hodnotu domu, resp. nábytku, je len kvantitatívny. Peniaze tak vznikli kvôli potrebe spravodlivej výmeny, pretože forma výmeny $C - C'$ dostatočne nezohľadňuje kvalitatívny rozdiel medzi predmetmi výmeny a je teda nepraktická a nepresná. Z tohto dôvodu

predstavujú peniaze univerzálnu formu bohatstva a výmennej hodnoty. Výmenná hodnota sa od úžitkovej hodnoty líši v tom zmysle, že je stálejšia a umožňuje kvalitatívne vyrovňovanie odlišných úžitkových hodnôt jednotlivých predmetov výmeny. Peniaze, podobne ako bohatstvo, majú v Aristotelovom ekonomickom myslení podvojnú rolu a hodnotu. Pokiaľ sú peniaze a hmotné bohatstvo využívané v hospodárení domácností a štátu za účelom dosiahnutia čo najväčšej miery hmotnej sebestačnosti a tých túžob, ktoré privádzajú človeka k dobrému životu, možno ich považovať za potrebný a užitočný vynález. Peniaze totiž ľuďom a spoločenstvu uľahčujú dosahovať hlavný cieľ a zmysel života. Peňažnícke umenie teda možno považovať za prospešný typ činnosti, pokiaľ sa nepraktizuje bez akýchkoľvek obmedzení a neohraničene, teda pokiaľ peniaze a materiálne bohatstvo nepredstavujú účel sám osebe. Na druhej strane, ak peniaze a bohatstvo predstavujú účel sám osebe, Aristotelés sa voči takémuto poňatiu a všetkým formám zárobkového umenia, ktoré s ním súvisia, kriticky vymedzuje. Finančné činnosti a služby predstavujú z morálneho hľadiska odsúdeniahodné a nedôstojné praktiky, ktorým sa rozumní ľudia a dobre usporiadaná spoločnosť budú snažiť vyhýbať. Naopak, najcnostnejším spôsobom obživy zostáva pre Aristotela roľníctvo, po ktorom nasledujú „všetky ostatné činnosti, ktoré pracujú s tým, čo pochádza zo zeme“. Takýto spôsob obživy je najspravodlivejší preto, že nevyužíva druhých ľudí, či už s ich súhlasom, ako sa to deje napríklad pri obchodovaní

²⁷ Aristotelés, *Eth. Nic.* 1133a30 – 1133b21–23.

alebo námezdných prácach, alebo proti ich vôli, ako sa to deje napríklad vo vojnách.²⁸

3. MODERNÉ INTERPRETÁCIE ANTICKEJ EKONOMIKY A JEJ DETERMINANTOV

Názory a postoje starovekých filozofov o tom, že správne hospodárenie sa musí udržiavať v medziach prirodzeného bohatstva a byť podriadené vyšším morálnym princípom, korelujú so závermi moderných odborníkov na antickú ekonomiku. Ako vyplýva z moderných dejín historiografie antickej ekonomiky, ekonomické štruktúry, inštitúcie a procesy boli výrazne determinované kultúrno-spoločenskými hodnotami.

Prvým výraznejším momentom, ktorý dominoval diskusiam modernej historiografie antickej ekonomie, a ktorý zároveň tvorí aj jej východiskový bod, je tzv. Bücher-Meyer kontroverzia. Karl Bücher vo svojom diele z roku 1883 *Vznik národohospodárstva* (*Die Entstehung der Volkswirtschaft*) načrtol celkový obraz antickej ekonomiky ako uzavretého hospodárskeho systému, ktorému dominovali jednoduché a malé hospodárske celky – antické domácnosti. Tieto celky sa primárne usilovali dosiahnuť hospodársku autarkiu a obchod medzi nimi prebiehal len vo veľmi obmedzenej miere. Antickú ekonomiku tak charakterizovala stagnácia a absencia komplexnejších ekonomických štruktúr. Proti Bücherovmu „primitivistickému“ interpretačnému rámcu vystúpil Eduard Meyer v roku 1895 so štúdiou

Hospodársky rozvoj staroveku (*Die Wirtschaftliche Entwicklung des Altertums*). Podľa Meyera sa antický typ hospodárstva kvalitatívne neodlišoval od toho moderného. Rozdiel bol len kvantitatívny: ekonomika Grécka v 7. a 6. storočí pred Kr. pritom zhruba korešpondovala s obdobím 14. a 15. storočia v Európe, zatiaľ čo ekonomika 5. storočia pred Kr. bola na úrovni ekonomiky 16. storočia v Európe. Po zámorských objavoch, kolonizácii a priemyselnej revolúcii sa moderná európska ekonomika dostala do takého rozvojového štádia, ktoré v antike z objektívnych príčin (veľkosť populácie a miest, hustota osídlenia atď.) jednoducho nemohlo existovať.²⁹

Spor „primitivistov“ a „modernistov“ sa v nasledujúcom 20. storočí stal východiskom systematického štúdia dvoch hlavných ekonomických faktorov, ktorými boli výkonnosť a štruktúra. V rámci výskumu ekonomických štruktúr sa venovala pozornosť najmä determinantom ekonomického výkonu, ktoré vplývali na celkovú efektivitu systému. Do tejto oblasti bádatelia zaraďovali rôzne sociálno-politické faktory, akými sú napríklad ideológia a formy politických a ekonomických inštitúcií, úroveň technologického rozvoja a demografické ukazovatele (North 1981, 3).

Max Weber ako jeden z prvých autorov poukázal na využitie možností

29 Pozri bližšie zhrnutie diskusie v práci Finley (1979). Túto kontroverziu popisujú v úvodných častiach svojich prác takmer všetci moderní bádatelia, ktorí sa téme antickej ekonomiky venujú. Výstižným uvedením do celej kontroverzie je tiež úvodná časť práce Austin – Vidal-Naquet (1980, 3–8).

28 [Aristotelés], *Oec.* 1343a25–30.

štruktúrného funkcionalizmu vo výskume antickej ekonomiky. Weber zdôrazňoval, že analyzovanie výkonnosti starovekej ekonomiky a jej porovnanie s modernými formami je druhoradé. Výkonnosť ekonomiky je totiž závislá od dominantných a všeobecne prijímaných spoločenských hodnôt, noriem a statusu, ktoré cez inštitúcie a prax determinujú nielen celkovú produkciu, ale aj obeh a spotrebu tovarov (Weber 1891). Pod Weberovým vplyvom sa ekonomická sociológia konštituovala ako nová a ďalšia kľúčová oblasť ekonomických vied a ťažisko sa posunulo smerom k skúmaniu kultúrno-politických štruktúr determinujúcich hospodárstvo a ekonomiku.

V rovnakom duchu argumentoval aj Karl Polanyi, podľa ktorého starovekú ekonomiku nedeterminovali trhy a obeh tovaru, ani fixné ceny či neosobné, abstraktné zákony (ako napríklad ponuka a dopyt), ale sociálne väzby a mechanizmy redistribúcie a reciprocity. Antickú ekonomiku charakterizoval ako „substantivistický“ ekonomický model, ktorý je na rozdiel od moderného, „formalistického“ modelu ekonomiky závislý od sociálnych väzieb a teda nevytvára nezávislú ekonomickú sféru (Polanyi 1944, 43–55; Polanyi 1957).

Na Weberove a Polanyiho myšlienky nadviazal najvýznamnejší historik antického ekonomického myslenia a ekonomiky, Moses Finley. Finley argumentoval, že v epoche medzi rokmi 1000 pred Kr. – 500 n. l. bol záujem o občiansky status determinujúcim faktorom všetkých foriem ekonomických aktivít. Snaha porozumieť antickej ekonómii

tak bola pre Finleyho podmienená hodnotovým systémom kultúry, v ktorej fungovala. Ak chceme porozumieť antickej ekonomike a interpretovať ju z historického hľadiska čo možno najobjektívnejšie, mali by sme podľa Finleyho pristupovať k štúdiu antického staroveku skôr z pohľadu vied o klasickom staroveku a filozofie, ako z pozícií modernej vedy o ekonómii (Finley 1985, 23).

V 80. a 90. rokoch nasledovalo Finleyho mnoho historikov ekonomického myslenia. Do popredia sa dostávali témy rekonštrukcie modelu spotrebiteľských miest a potrieb ich obyvateľov, racionalita ekonomických aktérov a ich správania sa, podstata a fungovanie antických trhov. Produkcia, distribúcia a spotreba sa interpretovali čoraz častejšie v komplexnom systéme mocenských vzťahov a inštitucionálnych rámcov. Finleyho prístup a model antickej ekonomiky označil jeho žiak Keith Hopkins za „novú ortodoxiu“, ktorá predstavovala doposiaľ najlepší dostupný teoretický rámec pre interpretáciu štruktúr a celkovej povahy antickej ekonomiky (Hopkins 1983, x–xiii).

Ako upozorňuje Helmuth Schneider, v klasickom staroveku musíme rozlišovať dva typy hospodárskeho rastu: agregátny alebo extenzívny rast a rast *per capita*. Prvý typ rastu bol podmienený predovšetkým skutočnosťou, že staroveké štáty kolonizáciou a vojenskými výbojmi zaberali čoraz väčšie územie, na ktorom sa mohlo kultivovať obilie a plodiny, ťažiť ruda alebo rozširovať remeselnícka výroba budovaním nových štvrtí a dielní. Predpokladom rozvoja viacerých regiónov tak bola potreba

rozširovať agrikultúrnu produkciu a ťažbu prírodných surovín. Tento typ rastu umožňoval kontinuálny prílev novej pracovnej sily, ktorú v starovekom svete predstavovali otroci. Agregátny rast sa prejavoval hlavne v extenzívnej urbanizácii – v existujúcich mestách rástol celkový počet obyvateľstva a v nových provinciách a územiach vznikali nové mestá, v ktorých boli alokované vojenské posádky, obchodné trhy alebo prístavy (Schneider 2007, 167).

Na druhej strane je otázne, či môžeme v antickej ekonomike identifikovať aj signifikantný rast *per capita*. Technologický rozvoj v antike existoval len v obmedzenej miere, a hoci je nepochybné, že v ojedinelých prípadoch viedol k uľahčeniu a zefektívneniu výrobných procesov, ako aj k čiastočnému zmechanizovaniu pracovných postupov, vo všeobecnosti charakterizuje antickú ekonomiku skôr ručný spôsob výroby a práca v malých remeselných dielňach, ktoré boli späté s individuálnymi domácnosťami alebo rodinnými klanmi. Zatiaľ čo industriálnu spoločnosť charakterizuje tzv. vertikálna špecializácia, v ktorej je výrobný proces rozdelený do čo najväčšieho množstva izolovaných pracovných úkonov, tak v antike sa kládol dôraz skôr na tzv. horizontálnu špecializáciu, ktorá predpokladala „agregáciu rozličných foriem užitočného poznania“ (Ober 2015, 14). To znamená, že špecializácia výrobného procesu neprebiehala v jednej manufaktúre, ako napríklad vo Fordových automobilových dielňach, kde robotníci na začiatku výrobného procesu netušili, čo sa deje na jeho konci a nemali ani žiadne technické zručnosti, aby mohli

ovládať celkový proces výroby. Antickú ekonomiku naopak charakterizuje komplexná špecializácia remeselníkov, ktorí ovládali celý výrobný postup a tieto vedomosti si odovzdávali z generácie na generáciu, často ako rodinné alebo rodové tajomstvo. Spoločenské elity v staroveku si mimoriadne cenili tento typ výroby a snažili sa vytvárať optimálne podmienky pre zvyšovanie produktivity skrze zlepšovanie pracovného prostredia. Práve v tomto aspekte vynikajú antické ekonomické spisy, ktoré konkretizujú povinnosti majiteľov domácností voči otrokom, určujú, aké typy odmien im majú za prácu udeľovať, ako ich majú vyživovať, ako majú organizovať ich voľný čas a rodinný život a pod. Organizácia práce tak dopĺňala a nahrádzala nedostatky technologického rozvoja.

— ZÁVER

Už od 4. storočia pred Kr. môžeme v rámci antického ekonomického myslenia sledovať výrazný príklon k otázkam a témam z oblasti praktickej filozofie, ktorý sa udržal počas celého obdobia klasického staroveku a prešiel nielen do diel rímskych, ale aj arabských a stredovekých latinských autorov.

Autori antickej ekonomickej literatúry boli prevažne filozofi. Základné otázky antickej ekonomiky sa týkali problémov, ktoré boli hodnotovo orientované – aké sú spravodlivé formy obživy a zárobkovej činnosti, ako správne riadiť domácnosť, aké sú hranice prirodzeného a prospešného bohatstva. Z diskusií a výkladov antických ekonómov vyplýva, že otázky dobrého

hospodárenia a zdrojov príjmov podmienovali etickými teóriami, predovšetkým cez prizmu cnosti, cnostného spôsobu života a sebestačnosti. Správne riadenie domácnosti a zárobkové umenie boli výsledkom toho istého poznania, ktorým mal disponovať filozof v súvislosti so sebaopoznaním a sebaovládaním sa, a taktiež s riadením a poznaním spoločenstva a verejného života.

Ako vyplýva zo záverov moderných historiografov antickej ekonomiky, normatívny rámec, príznačný pre antickú

filozofiu, determinoval aj celkový charakter antickej ekonomiky. Tá nebola orientovaná na hospodársky rast, výkonnosť, maximalizovanie produkcie a zisku. Tieto veličiny boli podriadené kultúrnym a ideologickým faktorom, ktoré vyplývali z tradicionalistického a konzervatívneho životného postoja. Namiesto rastu, výkonnosti, produkcie a zisku určovali životný priestor antickej ekonomiky eticko-normatívne determinanty, akými boli cnosť, česť, hanba, rozumnosť či prirodzenosť.

LITERATÚRA

- Aeschylus. 1955. *Agamemnon*. Oxford: Clarendon Press.
- Aristoteles. 1957. *Politica*. Oxford: Clarendon Press.
- Aristote. 1968. *Économique*. Paris: Les Belles Lettres.
- Austin, M. Michel – Vidal-Naquet, Pierre. 1980. *Economic and Social History of Ancient Greece*. Berkeley: University of California Press.
- Baeck, Ludwig. 1992. *Plato's Political Economy: Initiator of a Mediterranean Tradition*. Leuven: Katholieke Universiteit.
- Dillon, John. 1993. *Alcinous. The Handbook of Platonism*. Oxford: Oxford University Press.
- Diogenes Laertius. 1964. *Vitae philosophorum*. Oxford: Clarendon Press.
- Edwards, A. T. 2004. *Hesiod's Asra*. Berkeley: University of California Press.
- Finley, Moses. 1979. *The Bücher-Meyer Controversy*. New York: Arno Press.
- Finley, Moses. 1985. *The Ancient Economy*. Berkeley: University of California Press.
- Gutas, Dimitri. 2000. *Greek Philosophers in the Arabic Tradition*. London: Routledge.
- Harrison, Fairfax. 1918. *Roman Farm Management*. New York: The Macmillan Company.
- Hopkins, Keith. 1983. „Introduction“. In *Trade in the Ancient Economy*, editovali Garnsey, Paul, Hopkins, Keith, Whittaker, C. Richard, ix–xxv. Berkeley: University of California Press.
- Kalaš, Andrej – Suvák, Vladislav. 2013. *Antis-thenis Fragmenta*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Lutz, C. E. 1947. *Musonius Rufus. "The Roman Socrates"*. New Heaven: Yale University Press.
- McKeen, Catherine. 2004. „Swillsburg City Limits ('The City of Pigs': Republic 370C–372D).“ *Polis* 21 (1–2): 70–92.
- Meikle, Scott. 1995. *Aristotle's Economic Thought*. Oxford: Oxford University Press.
- North, C. David. 1981. *Structure and Change in Economic History*. New York: London.
- Ober, Josiah. 2015. *The Rise and Fall of Classical Greece*. Princeton: Princeton University Press.
- Philodemus. 1906. *Philodemi Περὶ οἰκονομίας qui dicitur libellus*. Lipsiae: Teubner.
- Plato. 1900. *Opera I.–V.* Oxford: Clarendon Press.
- Polanyi, Karl. 1944. *The Great Transformation*. Boston: Bacon Press.
- Polanyi, Karl. 1957. „Aristotle Discovers the Economy.“ In *Trade and Market in the Ear-*

- ly Empires, editoval Polanyi, Karl, 64–97. Glencoe: Free Press.
- Pomeroy, Sarah. 1994. *Xenophon. Oeconomicus. A Social and Historical Commentary*. Oxford: Clarendon Press.
- Schneider, Helmuth. 2007. „Technology.“ In *The Cambridge Economic History of the Graeco-Roman World*, editovali Scheidel, Walter, Morris, Ian, Saller, P. Richard, 144–171. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sophocle. 1958. *Electra*. Paris: Les Belles Lettres.
- Stobaeus. 1884–1912. *Anthologium*. Berlin: Weidmann.
- Swain, Simon. 2013. *Economy, Family, and Society from Rome to Islam*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tsouni, Georgia. 2018. „Didymus’ Epitome of Peripatetic Ethics, Household Management, and Politics: An Edition with Translation.“ In *Arius Didymus on Peripatetic Ethics, Household Management, and Politics*, editoval Fortenbaugh, W. William, 1–68. New York: Routledge.
- Vysoký, Z. K. 2019. „Eurípidovo dvojí zpracování báje o Melanippě.“ In *Fragmenty řeckých tragiků v překladech a studiích Zdeňka K. Vysokého*, editoval Čechvala, Jakub, 247–271. Praha: Filosofia.
- Warren, J. Karren. 2009. „Aristotle and the late Pythagorean Women Periktione and Theano.“ In *An Unconventional History of Western Philosophy*, editovala Warren, J. Karren, 63–78. Lanham: Rowman & Littlefield 2009.
- Weber, Max. 1891. *Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht*. Stuttgart: Ferdinand Enke.
- Xenophon. 1921. *Oeconomicus*. Oxford: Clarendon Press.